

שואה ואנטישמיות
במחקר ובשיח הציבורי
ספר יובל לדינה פורת

האם גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה הוא חלק מ"השואה"?

דן מכמן

במאמר זה אני מבקש להתמודד עם השאלה, באיזו מידה יש לראות את גורלם של יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה כחלק אינטגרלי של האירוע ההיסטורי המכונה "השואה". שאלה זו ראויה להעמקה, משום שהתעוררה בהקשרים של הדיון הציבורי על הכללה של קהילות שונות בזיכרון השואה והדרה ממנו, בראש ובראשונה בישראל, אך גם מחוצה לה.¹ עוד לאחורונה – בשנים 2008-2012 – עלה העניין לדיונים סוערים בבלוגים באינטרנט, ולא רק שם.² לשאלה זו שני היבטים: זה המושגי, שעניינו הסמנטיקה של המושג "השואה" ודרכי השימוש בו, והוא בעל השלכות להיסטוריוגרפיה ולדיון הציבורי, בעיקר בעולם היהודי; וזה העובדתי, ההיסטורי, שעניינו שאלת היכללותם של יהודי צפון אפריקה בתכניות הנאציות ל"פתרון הסופי של שאלת היהודים", כפי שהן ידועות לנו מן המסמכים הרבים שנחשפו עד היום. לפיכך יתחלק המאמר לשני חלקים, על-פי הסוגיות האלה.

1 ראו בהרחבה בספרה של חנה יבלונקה, הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה, ידיעות אחרונות, ספרי חמד ומכון בן גוריון לחקר ישראל, תל אביב 2008. אני חולק על מקצת הניתוחים בספר, אך ככלל, הוא נותן תמונה כללית טובה.

2 ראו באתר amit4u.

א. "השואה": המושג, התפתחות השימוש בו ופרשנויותיו

עצם ציון גורלם של היהודים בימי המשטר הנאצי כמונח מיוחד, המבדיל אותו מכלל אירועי הרדיפות והפשעים שביצעו הנאצים מזה ומפרשות אחרות של רדיפות היהודים במהלך ההיסטוריה מזה, ראוי לתשומת לב – שכן הענקת שם מיוחד ונפרד לאירוע היסטורי מסוים מבדלת אותו וקובעת התייחסות אליו כאל פרשה עצמאית, הן בזיכרון הן בהיסטוריוגרפיה. עוד בזמן קיומו של הרייך השלישי, וביתר שאת מיד לאחר נפילתו בשנת 1945, שררה תחושה עממית רחבה בין היהודים כי התרחש אירוע מיוחד במינו. תחושה זו היא שהביאה הלכה למעשה – בלא החלטות רשמיות "מלמעלה" – לעלייתם של מושגים אחדים: "(ה)שואה", "חורבן", "קטקליזם", "קטסטרופה", "כיליון", "ימי הזעם", "רצח עם" (ג'נוסייד), ולאחר זמן מה – Holocaust ו-"רצח יהודים" (Judeocide) – והיו עוד. המונחים השונים לא צמחו בפשטות והתקבלו על דעת הכל, אלא עברו גלגולים שונים ואפילו התחרו ביניהם. גם התשובה לשאלה מה בדיוק כלול באירוע זה אינה מוסכמת על הכל.

המושגים לציון האירוע, תפוצתם וגלגוליהם

המילה "שואה" מקורה בתנ"ך, ומשמעותה – אסון גדול, בדרך כלל אסון בלתי צפוי – "וּמָה-תַּעֲשׂוּ לְיוֹם פְּקֻדָּה וְלַשׂוֹאָה מִמְּרָחֵק תְּבֹאָה" (ישעיה י ג). ככזו – "אסון" – היא שימשה בעברית לאורך הדורות ובגלגול מחודש בעברית של היישוב בארץ-ישראל המנדטורית. בהמשך לכך השתמשו בה בעיתונות ובדיווחים מוסדיים לתיאור גורלם של היהודים בגרמניה מאז עליית הנאצים לשלטון ב־30 בינואר 1933. ככל שרבו הידיעות על הרדיפות וככל שהידיעות עצמן העידו על החרפתן, התעצם המטען הסמנטי של המושג, עד שהיה ל"השואה" בה"א הידיעה – התפתחות זאת קרתה בעיקרו של דבר לאחר תום מלחמת העולם השנייה.³

אך לא היה זה המונח היחיד ששימש בארץ-ישראל לתיאור ההתרחשויות באותם ימים. למושג אחר, "חורבן", נודעת משמעות סמלית בתודעה היהודית – במושג זה מצוינים החורבנות של בית המקדש הראשון והשני, אירועים שסימנו התמוטטות ערכית, אבדן עצמאות מדינית, הגליה וגם קרבנות רבים בנפש. "חורבן" מופיע בדיווחים ובתיאורים של זוועות הרדיפות באירופה עוד בימי התרחשותה של השואה

3 חיה ליפסקי, "המושג 'שואה' – משמעותו וגלגולו בלשון העברית מראשיתה ועד ימינו בחברה הישראלית", עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל אביב תשנ"ח; Dalia Ofer, "Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel 1942–53," *Journal of Contemporary History* 3[31] (1996), pp. 567–595

(למשל בכתבותיו של העיתונאי החרדי משה פראגר,⁴ או בדברי ההיסטוריון המוביל של ההיסטוריה היהודית בארץ-ישראל דאז, פרופ' בן-ציון דינור [דינבורג]).⁵ ואולם, במרוצת הזמן, לאחר תום מלחמת העולם השנייה, דחק אותו לשוליים המושג "השואה". עם זאת באירופה השתמשו בו ראשוני הניצולים דוברי היידיש, ולא רק הדתיים שבהם: "חורבן" (בדרך ההיגוי היידית). כתב העת הראשון על השואה, שהוציא לאור יהודים במחנות העקורים בגרמניה, נקרא "פֿון לעצטן חורבן".⁶ מושג זה הועדף בקרב הציבור החרדי לאחר השואה והוא מועדף עדיין גם היום, אף כי גם בקרב ציבור זה משתלטת בהדרגה המילה "שואה".⁷ מיד אחרי השואה נעשה שימוש גם במילה "קטקליזם" (כלומר, רעידת אדמה אדירת ממדים), אך זו לא נפוצה.⁸ עוד מונח לרדיפות הנאציות, המתועד משנות השלושים ומצוי אחרי 1945 בעיקר בכתבים של שאלות ותשובות רבניות, הוא "ימי הזעם".⁹ מונח אחר, נפוץ למדי בשנות הארבעים והחמישים בעיקר, היה "אומקום" בידיש ומקבילותיו "כיליון" בעברית ו-extinction באנגלית.¹⁰ בשנות החמישים של המאה העשרים החל רווח באנגלית המושג היווני Holocaust שפירושו "קרבן הנשרף כליל" (בתרגום השבעים לתנ"ך, זה המונח המשמש ל"קרבן עולה" המקראי), ומושג זה התפשט בשנות השבעים והשמונים,¹¹ בהשפעת האנגלית, גם לשפות אחרות, בייחוד לאחר

4 מלי איזנברג, "מחוויה אישית למפעל חיים: השואה כמוטיב מכונן בדרכו הפרטית והציבורית של משה פראגר – דמות מפתח חרדית ביישוב ובישראל, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ע, עמ' 61.

5 בן-ציון דינור, גלויות וחורבן, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ד.

6 פֿון לעצטן חורבן, צייטשריפט פֿאַר געשיכטע פֿון ייִדישן לעבן בעתן נאַצי-רעזשים, 1946–1948.

7 על כך ראו דן מכמן, בימי שואה ופקודה, יחידה 1: 'השואה': דיון פותח, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשמ"ג, עמ' 28–29; רות לין [ליכטנשטיין לויין], עדות: חורבן יהדות אירופה, מוסד הר"מ לויין, ניו יורק וירושלים תש"ס.

8 על השימוש במושג קטקליזם ראו דן מכמן, "מוצנע אך מוביל: מוטיב השואה בכתבתו של יעקב כ"ץ", בתוך ישראל ברטל ושמואל פיינר (עורכים), היסטוריוגרפיה במבחן: עיון מחדש במשנתו של יעקב כ"ץ, מרכז שזר ומכון ליאו בק, ירושלים תשס"ח, עמ' 100, הערה 3.

9 "יהודי אוסטריה בימי הזעם", הצופה, 14 במרס 1938; כתובת בבית הקברות היהודי בוורשה: "לזכר עולם – להנצחת קדושי ק"ק קראקע שנשמרו ע"י הנאצים [כך!] הגרמנים בשנות הזעם תרצ"ט-תש"ה, ארץ אל תכסי דמם"; יחיאל יעקב ווינברג, שו"ת שרידי אש, חלק א, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א, עמ' קטע; שם, חלק ב', תשכ"ב, עמ' כב, קפח; ועוד.

10 יוסף גָּר, אומקום פֿון דער ייִדישער קאָוונע, פֿאַרבאַנד פֿון ליטווישע ייִדן אין דער אַמעריקאַנער זאַנע אין דײַטשלאַנד, מינכן, 1948; צביה לובטקין, בימי כליון ומרד, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד [תל אביב] תש"ם; Philip Friedman, *Roads to Extinction*; (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1980); על מושגים נוספים בידיש שעלו בשנים הראשונות ראו Laura Jokusch, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2012), p. 223, note 2.

11 על השימושים במילה באנגלית מאז המאה השש-עשרה והתקבלותו לציון השואה משנות החמישים ואילך ראו את המאמר המקיף: Jon Petrie, "The Secular Word 'HOLOCAUST':

הקרנת סדרת הטלוויזיה בשם זה בשנת 1978.¹² בעקבות הסרט רבי-ההתהודה שואה (1985) של הבמאי היהודי-צרפתי קלוד לנצמן,¹³ התפשט המושג העברי "שואה" גם הוא בעולם, במיוחד בתחומי התרבות הצרפתית והגרמנית, אך גם מעבר לכך. ברוסית נהגו יהודים במשך תקופה ארוכה להשתמש במושג "קטסטרופה", שהוא מקבילה של "שואה" מבחינת המשמעות (אך נכנס לשימוש שלא בהשפעתה) ואילו בשנים האחרונות השתרש גם בה המושג "הולוקוסט" (או "חולוקוסט") – בשמות מוסדות, בכינוסים ובספרים – ולעתים גם המושג "שואה".¹⁴ הצורה "הולוקאוסט" (Holocaust) משמשת כיום בהונגרית, שבה לא הייתה כמעט התייחסות ציבורית משמעותית לגורל היהודים במלחמת העולם השנייה עד לאחרונה. בפולנית מתבסס והולך המושג *Zagłada Żydów*, שמשמעותו: האסון היהודי.¹⁵ בהשפעת העולם הדובר אנגלית מופיע גם המונח "הולוקוסט". בערבית, שבה הדיון על השואה נמצא עדיין בחיתוליו, משמשים לפי שעה "הולוכוסט" (באתר האינטרנט של יד ושם), "מחרקה", ו"כארת'ה" (שפירושה: אסון גדול, שואה).¹⁶

ריבוי המושגים, התמורות בתפוצתם של כמה מהם לאורך הזמן ואף התחרות ביניהם אינם מקריים אלא תוצאה של תהליכים שונים בעיצובו ובהתהוותו של זיכרון השואה, שהושפעו מגורמים שונים בתרבות הפופולרית ומפרשנויות ומהבנות משתנות של האירועים. יש להדגיש שאף לא אחד מהמושגים שהזכרנו לא נטבע בידי היסטוריון לצורך מחקר; המושגים השונים צמחו ועלו כולם מתוך שיח ציבורי במקומות שונים. יתרה מזו, מהמושגים האלה כשלעצמם אי-אפשר ללמוד כלל ועיקר על אופיו ועל תוכנו של האירוע ההיסטורי שהם מציינים: המשתמשים בהם מניחים במובלע שהשומע כבר יודע כמה מדובר; מבחינת מובנם הפשוט (אסון, קרבן, חורבן) אפשר היה אפוא להחילם על אירועים – אסונות או חורבנות – רבים אחרים. עובדה זו הביאה בשנת 1988 את ההיסטוריון היהודי-אמריקני ארנו מאייר לטבוע מונח חדש,

Scholarly Sacralization, Twentieth Century Meanings," <http://www.berkeleyinternet.com/holocaust/>. תנופה גדולה קיבל המונח בעקבות פרסום ספרו של אלי ויזל לילה באנגלית (1960); במבוא שכתב לספר זה השתמש הוגה הדעות הקתולי הצרפתי פרנסואה מוריאק במילה holocaust (כ־h קטנה).

12 הקרה התבססה על ספרו של ג'רלד גרין בעל השם הזהה *Holocaust* (New York: Bantam, 1978).

13 Claude Lanzmann, *Shoah* (Paris: Éditions Fayard, 1985)

14 Ilya Altman, "La mémorialisation de la Shoah en Union Soviétique: historique, actualité, perspectives," in Françoise Ouzan and Dan Michman, *De la mémoire de la Shoah dans le monde juif* (Paris: CNRS Éditions, 2008), pp. 85–117

15 ראו למשל את שמו ופרסומיו של המרכז הפולני לחקר השואה באקרמיה הלאומית הפולנית למדעים: Centrum Badań nad Zagładą Żydów.

16 ראו ספר הלימוד כאריתה "שואה", המזכירות הפדגוגית של משרד החינוך ומכון מורשת, גבעת חביבה, תל אביב 2011.

גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה

Judeocide (כלומר "רצח היהודים"), אשר לדעתו מייצג את מהות האירוע כראוי.¹⁷ מונח זה בא לשלב את אשר קרה ליהודים בתופעה הרחבה יותר של "רציחות עם". מושג זה של רצח עם – genocide – כשלעצמו הוא מושג שחידש ב-1943 המשפטן היהודי-פולני רפאל למקין שהגיע שנתיים לפני כן לארצות-הברית. הרעיון הבסיסי לטביעת מונח חדש לרצח של קולקטיבים צמח אצל למקין עוד ב-1933, והרצח ההמוני שביצעו הטורקים בארמנים בשנת 1915 היה נקודת מוצא לכך. חוויותיו האישיות והידיעות שהגיעו אליו בדבר גורל יהודי אירופה האיצו את גיבוש רעיונותיו.¹⁸ ואולם, המושג "ג'ודיאסייד" שחידש ארנו מאייר לא נקלט כמעט בשיח המחקרי,¹⁹ ועוד פחות מכך בשיח הציבורי. יש לכך סיבות טובות: רבים רואים בשואה לא רק פרשת רצח היהודים "בלבד", כי אם הרבה יותר מזה – מאבק רחב ומקיף נגד "היהדות", גם במישור התרבותי. לעומת זאת אחרים סבורים כי יש לכלול במושג קבוצות נוספות של נרדפי הנאצים, ובהן צוענים, בעלי מום, מפגרים, הומוסקסואלים, ועוד קבוצות אחרות. גישה אחרונה זו לא התקבלה בדרך כלל בשיח בעברית ובעולם היהודי.²⁰ מכל מקום, מתברר שהמושגים העמומים מבחינת מטענם הסמנטי – שואה, חורבן, כיליון, קטסטרופה – נוחים יותר לשימוש. הסיבה לכך – היעדר המחויבות להגדרה חד-משמעית של משמעות האירוע – הרי רק כך אפשר לקיים שדה שיח רחב שבו המשתתפים חלוקים ביניהם על היבטים שונים תוך כדי הסכמה רחבה על שורה של אירועים והגדרות משנה.

המחלוקות בדבר תיחום האירוע ומשמעותו

מעבר לסוגיית השם הראוי לאירוע, יש בין החוקרים והפרשנים חילוקי דעות באשר למהות האירוע, וכתוצאה מכך גם באשר לתיחום הכרונולוגי שלו. יש התוחמים

17 Arno Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken? The Final Solution in History* (New York: Pantheon Books, 1988)

18 Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), especially p. 79. הספרות על למקין ועל ג'נוסייד היא רחבה, ובשנים האחרונות היא מתרחבת והולכת בקצב מהיר, ותקצר כאן היריעה מלפרטה. לשני ספרי שימוש מקיפים ומועילים ראו Israel W. Cherny, ed., *Encyclopedia of Genocide* (Santa Barbara: ABC CLIO, 1999); Donald Bloxham and A. Dirk Moses, eds., *The Oxford Handbook of Genocide Studies* (New York: Oxford University Press, 2010)

19 יש יוצאים מן הכלל מפתיעים בעניין זה. למשל, בבלגיה מרבים חוקרי השואה – אך לא הציבור היהודי – להשתמש במושג זה.

20 לניתוח גישות שונות ראו דן מכמן, *השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד, מורשת, בית לוחמי הגטאות ויד ושם, תל אביב תשנ"ח*, עמ' 13-41; הנ"ל, "המשגת 'השואה' בעיני היסטוריונים של שנות ה-90: דילמות ישנות, ניסיונות חדשים", *ילקוט מורשת* עג (ניסן תשס"ב), עמ' 9-27.

את "תקופת השואה" על-פי שנות קיומו של המשטר הנאצי (1933-1945), וכוללים בה את כלל רדיפות היהודים או לפחות את הרדיפות המסודרות שביצע המנגנון הביורוקרטי של גרמניה הנאצית;²¹ יש התוחמים אותה לפי שנות מלחמת העולם השנייה (1939-1945), וביסוד הגדרה זו מצויות לא רק המלחמה הכוללת כהקשר הכרחי להידרדרות מצב היהודים, אלא גם כניסתו של הקיבוץ היהודי הגדול ביותר באותן שנים – יהדות פולין – תחת עול הכיבוש הגרמני-נאצי. אלה התיחומים הידועים ביותר, אך יש גם ההיסטוריונים התופסים תחומי זמן אחרים בתוך התקופה הנאצית (1935-1945, 1938-1945, 1941-1945 או אף 1942-1945), ויש המרחיבים את תחילתה של "תקופת השואה" למועדים שלפני 1933 (כגון 1919, 1870, ואף 1789!) ואת סופה מציינים אחרי 1945 (כגון 1948). הסיבות לקביעת התיחומים השונים האלה נעוצות באופן ההבנה של האירוע: האם מדובר "רק" במבצע הרצח השיטתי והמקיף של היהודים (שהתחיל ב-1941/1942) או גם ברדיפות שקדמו לכך – הפגיעות בקיום הכלכלי והתרבותי של היהודים? האם הלזו של רצח היהודים הוא מניע אנטישמי או גזעני (והאנטישמיות היא רכיב אחד בתוכו בלבד), מודרני או מסורתי? ויש עוד אפשרויות כהנה וכהנה.²² מבחינת התיחום הגאוגרפי יש חשיבות לשאלה מה הוא הלזו המהותי של אירוע השואה: התיחום המצמצם את האירוע לרצח השיטתי שביצעה גרמניה מוציא מכלל "השואה" גם רדיפות של קהילות יהודיות שלא נכללו בתכניות "הפתרון הסופי" שהתמשו מבחינה כרונולוגית באותו הזמן.

על רקע שני ההיבטים האלה – המונח לציון האירוע ומה בדיוק הוא מצייך – יש להדגיש כי לא בכל הארצות צמחה תביעה יהודית למונח מייחד. בברית-המועצות, ה"קטסטרופה" הייתה חלק אינטגרלי של סיפור "המלחמה הפטריוטית הגדולה" (1941-1945). בהולנד, עד לשנות התשעים של המאה העשרים, דובר תמיד (והיום עדיין באופן חלקי) על גורל היהודים ב"המלחמה" (de oorlog). היות שהולנד לא הייתה מעורבת במלחמת העולם הראשונה, ומאז המאה השש-עשרה חוותה רק קרבות קשורים למושבותיה ולא לשטחה האירופי, "מלחמה" של ממש הייתה בעיני ההולנדים רק אחת – תקופת הכיבוש הגרמני. בצרפת ובבלגיה, שהשתתפו במלחמת העולם הראשונה, המושג שרווח בעשרות השנים הראשונות שלאחר 1945 היה "מלחמת העולם השנייה" (la deuxième guerre mondiale). משמע, היהודים השתמשו במושג ששימש גם את הלא-יהודים לציון התקופה, הלוא היא תקופת

21 כך למשל, שאול פרידלנדר, גרמניה הנאצית והיהודים 1933-1939: שנות הרדיפות, עם עובד, תל אביב תשנ"ח; הנ"ל, שנות ההשמדה: גרמניה הנאצית והיהודים 1939-1945, עם עובד ויד ושם, תל אביב תשס"ח; ראול הילברג, חורבן יהודי אירופה, יד ושם ואוניברסיטת בן-גוריון, ירושלים תשע"ג.

22 על התיקופים והאבחנות האלה ראו אצל מכמן, השואה וחקרה, שם; מכמן, "המשגת 'השואה'".

גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה

הכיבוש הגרמני. כאמור, המושגים "הולוקוסט" ו"שואה" נכנסו לשימוש במדינות אלה רק בשנות השמונים של המאה העשרים, וביתר שאת מאז שנות התשעים של אותה המאה.

שאלת "השואה" בצפון אפריקה: התפיסה העצמית והמחקרית

לנוכח הדברים שנאמרו לעיל לא ייפלא כי הן בספרות הזיכרונות של יהודי צפון אפריקה והן בספרות המחקר עליהם – שנכתבה רובה ככולה בצרפתית (ומיעוטה באיטלקית) – רווח המושג שהיה מקובל בשפה זו: "מלחמת העולם השנייה", או במושגים מרמזים כ"המגף" (המסמל כיבוש),²³ או במושגים ספציפיים יותר כגון "צלב הקרס" לציון גרמניה הנאצית,²⁴ או "כיבוש".²⁵ לכך נתלוותה ההכרה של כותבים רבים מארצות אלה עצמן, כי גורלם של יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, גם מי שהיו תחת שלטון גרמני (כגון יהודי תוניסיה ולוב), היה שונה מאוד מזה של יהודי אירופה. מנקודת הראות של אותם כותבים, גורלם הקיבוצי של יהודי צפון אפריקה היה חלק מההתרחשות של מלחמת העולם השנייה בארצות אלה. אמנם, בתוך החוויה הכללית של מלחמת העולם השנייה היה גורלם של היהודים לעתים קרובות שונה, ייחודי ואף חמור מגורלם של התושבים האחרים – אירופים ומוסלמים – באותן ארצות. כך הדבר לגבי החקיקה האנטי־יהודית של וישי, לגבי יחסה של איטליה הפשיסטית ליהודים (שנע בין אידאולוגיה לאינטרסים) ובוודאי לגבי הפעילות האנטי־יהודית של הגרמנים בתוניסיה ולוב. אך הוא היה קיצוני פחות מהיחס ליהודים באירופה, ודבר זה היה ידוע, כי דיעות על המתרחש שם הגיעו ליהודי צפון אפריקה, גם אם במקוטע ובאיחור.²⁶

ההבנה העצמית הזאת באה לידי ביטוי גם בהיסטוריוגרפיה האקדמית, והדוגמה הטובה ביותר לכך היא הספר המקיף והמוסמך ביותר על תולדות יהודי צפון אפריקה באותה תקופה, יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, מאת מיכאל אביטבול. אביטבול הוא חוקר ישראלי, מודע היטב למושג "השואה" שרווח בישראל, ואף־על־פי־כן העדיף לא להשתמש במושג זה – לא בכותרת הספר ולא בתוכו, לא במהדורה הצרפתית שיצאה בשנת 1983, ולא במהדורה העברית המורחבת, שיצאה לאור

Paul Ghez, *Six mois sous la botte* (Tunis: S.A.P.I., 1943; reedition: Paris: Le Manuscrit, 2009) 23

Robert Borgel, *Étoile jaune et croix gammée: Récit d'une servitude* (Tunis: Artypo, 1944; reedition: Paris: Le Manuscrit, 2007) 24

Jacques Sabille, *Les juifs de Tunisie sous Vichy et l'occupation* (Paris: Centre de Documentation Juive Contemporaine, 1954) 25

ראו למשל את יומנו של קלמנט הורי, כיבוש תוניסיה על ידי צבאות הציר, 20 בנובמבר 1942–7 במאי 1943, מכון יצחק בן־צבי ויד ושם, ירושלים תשע"ג. 26

ב-1986. במהדורה הצרפתית הוא השתמש בכיטוי "תחת וישי", אף-על-פי שהפרק השביעי דן בשלטון הגרמני, ובמהדורה העברית העדיף את המינוח "מלחמת העולם השנייה". במהדורה המחודשת בצרפתית משנת 2008 חזר אביטכול לשם המקורי: "יהודי צפון אפריקה תחת וישי"²⁷. הוא אף מדגיש שם, דווקא בפתח הדיון על גורל יהודי תוניסיה בימי הכיבוש הגרמני, כי אי-אפשר להשוות בשום אופן את גורלם של אלה לזה של יהודי אירופה: "אין כמעט דמיון בין מצבם של יהודי תוניסיה בימי כיבוש גרמניה לבין הקורות את יהודי אירופה בשעת 'הפתרון הסופי'²⁸".

ואולם, עם התפתחות העיסוק בשואה בעולם המערבי והפיכת השואה לנושא תרבותי מרכזי, בייחוד מאז שנות השמונים של המאה העשרים, ועם התרחבות השימוש במושג "שואה", החלו להישמע קולות שתבעו להכליל במסגרת "השואה" את גורלם של כל יהודי צפון אפריקה הצרפתית, אפילו ללא הבחנה בין הארצות השונות. אין להתעלם מכך שמבחינה ציבורית בעולם היהודי – ובמיוחד בישראל – השתייכותה של קהילה לאירוע המרכזי של ההיסטוריה היהודית ברורות האחרונות היא בעלת חשיבות תודעתית עמוקה. יתרה מזו, על כך נוסף היבט חומרי: הגדרתו של אדם כ"ניצול שואה" הפכה להיות חשובה לשם קבלת פיצויים וגמלאות; אך נראה לי שפן זה אינו הדומיננטי בתביעה כשלעצמה להכליל בשואה את גורל יהודי צפון אפריקה.

עניינית, האם יש לתביעה זו על מה להתבסס? התשובה מחזירה אותנו לדיון דלעיל: הגדרת תיקוף השואה – האם היא מושג נרדף פחות או יותר למונח הנאצי "הפתרון הסופי של שאלת היהודים", או האם היא כוללת את כל רדיפות היהודים על-ידי גרמניה הנאצית ועל-ידי שותפיה האנטישמיים, ובהם איטליה הפשיסטית (בטרם כבשה גרמניה את איטליה ב-1943) וכן משטר וישי? כאן יש לשים לב לכך שהמונח "השואה" משמש בישראל שלא כמו בעולם. בישראל, ולפחות בקו שהנחה את פעילות יד ושם, תחילתה של השואה היא עם עליית הנאצים לשלטון בשנת 1933, זמן רב לפני התגבשות רעיון הרצח. וכך המדיניות האנטי-יהודית בשנות השלושים נתפסת כחלק אינטגרלי של השואה. עם זאת לאורך השנים ניכרה ביד ושם התלבטות לגבי צפון אפריקה: מחד גיסא הוציא מוסד זה לאור את הספר המקיף ביותר שפורסם עד היום על יהודי תוניסיה ולוב בימי מלחמת העולם השנייה, כחלק מהמפעל הגדול של

27 Michel Abitbol, *Les Juifs d'Afrique du Nord sous Vichy* (Paris: G.-P. Maisonneuve et Larose, 1983); מיכאל אביטכול, *יהודי צפון-אפריקה במלחמת העולם השנייה*, מכון יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ו; (Paris: Riveneuve éditions, 2008).

28 אביטכול, *יהודי צפון-אפריקה במלחמת העולם השנייה*, עמ' 115. עוד בשנת 2008 הוקדשה חוברת מיוחדת של כתב העת פעמים (כרך 114-115) ל"יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה" ולא "בשואה"; גם המאמרים והתיעוד המובאים בחוברת נקטו מינוח זה.

גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה

הנצחת ההיסטוריה של קהילות ישראל שנחרבו – פנקס הקהילות;²⁹ מאידך גיסא, לא הייתה התייחסות נרחבת ועקבית לגורלן של קהילות יהודי אלג'יריה ומרוקו. אפשר לשער שעובדת נגיעת ידם של הגרמנים ישירות בתוניסיה וכלוב הכריעה כאן את הכף, ועל-פי תפיסה זו יש לראות את הקהילות האלה כנכללות בשואה. גם מבחינת השיח הציבורי על השואה יש בהיבט זה מקום להכללה כזאת.³⁰ ואולם בשיח שמחוץ לישראל נתפסת השואה בדרך כלל בגבולות צרים יותר, ועל כן גורל יהודי צפון אפריקה אינו נתפס כחלק מאירוע השואה. עם זאת, בקהילת יהודי צרפת, ובייחוד בפעילות הציבורית של מוסד הזיכרון והתיעוד המרכזי לשואה במדינה זו, ה"ממוריאל דה לה שואה" (Mémorial de la Shoah), אפשר לראות בשני העשורים האחרונים נטייה גוברת והולכת לעסוק גם בגורלם של יהודי צפון אפריקה, ובמיוחד של תוניסיה; מבחינה זו הולכת אפוא ומתקבלת הכללתו בתפיסת השואה גם בצרפת.³¹ שאלת ההכללה במושג "השואה" תלויה אפוא בשאלת הגדרת מהותה של השואה, ולעניין זה השלכה לא רק על הכללתן של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה, כי אם גם על הכללת גורל יהודי גרמניה בשנות השלושים של המאה העשרים.³²

ב. האם נכללו יהודי צפון אפריקה בתכנון המעשי של "הפתרון הסופי של שאלת היהודים"?

שאלה אחרת עולה מניתוח החומר התיעודי המצוי בידינו, והיא אינה שאלה קונספטואלית הנוגעת למינוח: עד כמה נכללו יהודי צפון אפריקה בתכנון המעשי

29 עירית אברמסקי בליי (עורכת), פנקס הקהילות: לוב ותוניסיה, יד ושם, ירושלים תשנ"ז; מהדורה שנייה: תשנ"ח; מהדורה שלישית ומתוקנת: תשס"ח. בניסוחים עדינים המופיעים בדברי ההקדמה לספר, מאת העורכת ומאת מוריס רוימני ויצחק אברהמי שסייעו בכתיבה, אפשר למצוא ביטויים להתלבטויות המוסדיות והמעשיות של הכללת קהילות יהודי תוניסיה ולוב במפעל מקיף זה על השואה. יש לציין כי מפעל זה תוכנן עם הקמת יד ושם באמצע המאה העשרים, ומבחינה זו אין כרך זה בגדר מתן מענה לדרישות של סוף המאה.

30 על הדיון בישראל ראו אצל יבלונקה, הרחק מהמסילה.
31 על כך מצביעות תכניות (programmes) האירועים החיצוניות של ה"ממוריאל" שהתפרסמו לאורך העשור האחרון; לפעילות השוטפת ראו באתר: <http://www.memorialdelashoah.org/index.php/fr>.

32 יוצאי גרמניה בישראל ביקרו קשות את נוסח תפילת ה"זכור" לשואה במחזורי התפילה רינת ישראל, הנפוצים מאוד במגזר הדתי-לאומי; נוסח זה מדבר על "כל הנשמות של קהילות בית ישראל בגולת אירופה שהועלו על מוקד בשנות השואה ת"ש-תש"ה", והיינו מספטמבר 1939 ועד מאי 1945. לפיכך, נוסח זה מדיר אותם יהודי גרמניה שנרצחו לפני תחילת מלחמת העולם השנייה. ראו מחזור רינת ישראל לשבועות, נוסח ספרד, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, מורשת, ירושלים תשמ"א, עמ' 191.

ל"פתרון הסופי של שאלת היהודים", דהיינו למדיניות ההשמדה שהתפתחה מאז שנת 1941? מה עמדת ההיסטוריוגרפיה בעניין זה עד כה?

ההיסטוריוגרפיה של "הפתרון הסופי"

ראשית, יש לומר כי בחקר יסודותיו, התפתחותו והתגבשותו של מבצע הרצח הכולל של היהודים, שהוקדש לו מאמץ נרחב ביותר בעשרות השנים האחרונות, הגיעו החוקרים בעשור האחרון להסכמה רחבה לגבי נקודות עקרוניות אחדות, גם אם נותרו ויכוחים בנוגע לפרטים רבים. בניגוד לתפיסות המחקריות שהוצעו בשלבי המחקר הראשונים שלאחר תום מלחמת העולם השנייה, ההסכמה הבסיסית והחשובה ביותר היא כי מבצע הרצח לא התפתח על-פי תכנון מסודר אלא בהדרגה, ותוך התרחבות מתמדת.³³ תחילה היו ההכנות לקראת פלישה לברית-המועצות (שהחלו בקיץ 1940); אט-אט התגבשה הראייה שהייתה מבוססת על רכיבים שונים בהשקפת עולמו של היטלר עוד משלהי מלחמת העולם הראשונה, כי המלחמה הזאת ("מבצע ברברוסה") אינה עוד מלחמה על שטחים או על השפעה אלא יש לה ממדים אידאולוגיים: ברית-המועצות סימלה את מעוז ה"יודיאובולשוויזם". לכן לקראת מלחמה זו פותחו היחידות הלוחמות האידאולוגיות המיוחדות – האינזצגרופן של שירות הביטחון (ס"ד) של הס"ס. כבר בשבועות הראשונים של מבצע ברברוסה, שתחילתו ב-22 ביוני 1941, הלך והתבסס נוהל לחיסולים בהיקף נרחב של "יריבים פוליטיים" או של מי שנחשדו בכך, ובהם יהודים, גברים בעיקר. באמצע יולי 1941, כאשר ההצלחות הצבאיות של הגרמנים תכפו, ככל הנראה נתן היטלר למקורביו, ובראשם הימלר, את ההנחיה להחריף את העימות עם היהודים ולברוק אפשרות לפעולה מקיפה נגדם. הנחיה זו הובילה למסמך מיום 31 ביולי 1941, שבו הסמיך גרינג רשמית את היידריך לבדוק אפשרות לביצוע "פתרון כולל" (Gesamtlösung) של שאלת היהודים באירופה.³⁴ מדוחות של האינזצגרופן וממקורות אחרים עולה שלקראת אמצע אוגוסט 1941 כבר ניכר שינוי בממדי הרציחות וכשיטתיות שבה

33 לסיכומים של התפיסות הדומיננטיות כיום ראו כריסטופר ר' בראונינג, הדרך אל הפתרון הסופי: התפתחות המדיניות הנאצית כלפי היהודים, ספטמבר 1939 – מרס 1942, יד ושם, ירושלים תשס"ד; שאול פרידלנדר, שנות ההשמדה; איאן קרשו, הכרעות גורליות: עשר החלטות ששינו את העולם, 1940–1941, עם עובד, תל אביב תשס"ט, עמ' 447–485; Dan Michman, "The 'Final Solution to the Jewish Question,' its Emergence and Implementation: The State of Research and its Implications for Other Issues in Holocaust Research," in *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective – Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues* (London: Vallentine Mitchell, 2003), pp. 91–126; Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews* (Oxford: Oxford University Press, 2010), pp. 257–421.

34 את המסמך ניסח למעשה היידריך, שהגיש אותו לחתימת גרינג. תצלום שלו מובא בתוך

גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה

בוצעו. מאותה העת נרצחו גברים ונשים בהמוניהם וטוהרו אזורים שלמים; גם מספרי הנרצחים היהודים המצויים בדוחות האינזצגרופן מאמירים. אחד משיאי תקופה זו הוא הטבח בכאבי יאר שלייד קייב (כ-29-30 בספטמבר 1941), שבו נרצחו 33,771 יהודים. עוד באותו חודש עלו התכניות הראשונות להקמת מחנה ההשמדה הראשון בחלמנו, והתחיל תכנון גירושם של יהודי גרמניה תוך החרפת המדיניות כלפיהם. בינתיים התרחבו והלכו הרציחות ברחבי ברית-המועצות הכבושה. בנובמבר נפגש היטלר עם המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני, ובשיחה עמו רמז שאם כוחות גרמניה יפרצו דרך הקווקז, יורחבו הפעולות נגד היהודים גם לאזורים האלה. כבר בפגישה שקיים היטלר עם מנהיגי מפלגה ב-12 בדצמבר הוא אמר לחוג רחב זה כי "בעניין שאלת היהודים" (Bezüglich der Judenfrage) הוא מתכוון "לנקות את השולחן" (reinen Tisch zu machen).³⁵ במחצית הראשונה של שנת 1942 הורחב רעיון חיסול היהודים והוחל גם על יתר חלקי אירופה, תחילה על פולין ומערב אירופה, ובהמשך – על אזורים אחרים.

ועידת ונזה ומשמעותה

בהקשר של רצף התפתחויות זה נערכה ב-20 בינואר 1942 פגישת עבודה – "ישיבה" (Besprechung) בלשון המקור – של קבוצת פקידים בכירים, נציגי משרדי ממשלה שונים של הרייך השלישי, בוילה על שפת אגם ונזה הגדול שבפאתי ברלין, לשם דיון ב"פתרון הסופי של שאלת היהודים באירופה". לישיבה זו הודבק אחרי השואה הכינוי "ועידה" ("קונפרנץ" בגרמנית),³⁶ והוא העניק לה דימוי שהוא מעבר לחשיבותה האמתית. המסמך המתעד ישיבה זו, בניסוחו של אדולף אייכמן, מכונה "פרוטוקול ועידת ונזה", אף שאיננו פרוטוקול הנאמן להתרחשות הדברים במפגש עצמו;³⁷ בעשורים הראשונים של חקר השואה נתפס המסמך בעיני רבים כהוכחה

Villenkolonien in Wannsee 1870–1945: Großbürgerliche Lebenswelt und Ort der Wannsee-Konferenz (Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, 2000), p. 113

35 כך על-פי מה שכתב גבלס ביומנו למחרת היום: Elke Fröhlich, ed., *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, part II, vol. 2 (Munich: Institut für Zeitgeschichte, 1996), p. 498

36 במכתב מיום 19 בינואר 1992 לצוות אתר הזיכרון "בית ועידת ונזה", תיאר העו"ד ד"ר רוברט

קמפנר (Robert Kempner) את גילוי הפרוטוקול בעת הכנת התיעוד למשפטי "רחוב וילהלם"

נגד שרים ומנכ"לים של המשטר הנאצי בשנת 1947. הוא מתאר את ההתרגשות שאחזה בו

ובעמיתיו כאשר גילו את "הפרוטוקול של הישיבה על הפתרון הסופי של שאלת היהודים מ-20

בינואר 1942 שנודעה לאחר מכן בכל העולם כוועידת ונזה" "Wir waren aufgeregt, als wir

ein Protokoll über die später als Wannseekonferenz weltbekannt gewordene Sitzung über

(die Endlösung der Judenfrage vom 20. Januar 1942 entdeckten"; ראו צילום המכתב באתר

האינטרנט של Haus der Wannsee-Konferenz.

37 תצלום הפרוטוקול נדפס במקומות רבים, והוא גם תורגם לשפות שונות. רפרודוקציה איכותית של

מוצקה לתכנון המסודר של הפתרון הסופי, ואף השתרשה הטעות שבפגישה זו התקבלה ההכרעה על הפתרון הסופי עצמו. תפיסה מוטעית זו נפוצה עדיין מחוץ לקהיליית החוקרים – ולא היא.

מראשית שנות התשעים של המאה העשרים, ובמיוחד לאחר פתיחת אפשרויות המחקר במזרח אירופה הקומוניסטית לשעבר, אבל גם עקב פנייתם של חוקרים לכיווני מחקר חדשים, נשתנתה התפיסה המחקרית לגבי התפתחות המדיניות האנטי־יהודית של הנאצים בכלל, ולגבי התגבשות "הפתרון הסופי" בפרט. בשל כך גם זכה המפגש בוונזה להערכות מחודשות, והתעוררו ויכוחים בין בכירי החוקרים של הפתרון הסופי באשר למקומו המדויק בשרשרת ההתפתחויות. היום ברור כי לפתרון הסופי לא קדם תהליך קבלת החלטות מסודר בהנחיית היטלר (אף כי ברור לחלוטין כי היטלר נתן את ההנחיה לעצם היציאה לדרך למבצע חיסול היהודים – והיידריך ציין זאת מפורשות בפגישה בוונזה: "לאחר הסכמה מוקדמת של הפירר" – nach entsprechender "vorheriger Genehmigung durch den Führer"). הפרוטוקול היה מסמך פנימי ולא נועד להפצה בפומבי. עצם העובדה שאין בו שימוש במושג "השמדה" ואפילו לא ב"ירייה" או ב"חיסול" מעוררת תהיות וויכוחים. הדבר בולט לאור השימוש במושגים מפורשים וברורים בדוחות של מפקדי האיינזצגרופן בשטחי ברי־המועצות מזה ובהתבטאויות אחדות של היטלר מזה.³⁸ עם זאת החוקרים מסכימים שהיידריך כינס את הישיבה במטרה להבהיר את סמכותו העליונה בביצוע המבצע ואת חובת התיאום בין משתתפיה, כולם נציגי משרדי ממשלה וגופים רלוונטיים ל"פתרון הסופי של שאלת היהודים" ההולך ונרקם.

טבלת היהודים הכלולים ב"פתרון הסופי" לפי ארצותיהם ב"פרוטוקול ועידת ונזה", ובעיית מספרם ב"צרפת הבלתי כבושה": האם כלולים בכך יהודי צפון אפריקה הצרפתית?

אחד הקטעים המוכרים ביותר מתוך מסמך זה, והוא החשוב לדיון בנוגע ליהודי צפון אפריקה, הוא טבלת מספרי היהודים בארצות השונות שנועדו להיכלל ב"פתרון

המסמך אפשר למצוא בקטלוג שהוציא לאור המוזאון הנמצא בבית ועידת ונזה: *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden: Katalog der ständigen Ausstellung* (Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, 2008), pp. 199–213. במשפטו בירושלים ב־1961 העיד אייכמן על התנהלות המפגש, והעיר דברים שונים ביחס ל"פרוטוקול" עצמו.
38 לפירושים שונים של משמעות הפגישה ומקומה וכן להתמודדות עם הפירושים השונים האלה (ולהפניות ביבליוגרפיות למתפלמסים), ראו בראש ובראשונה בתוך, Mark Roseman, *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution* (London: Penguin, 2002), pp. 1–6, 55–96.

גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה

הסופי של שאלת היהודים באירופה". הטבלה חולקה בין חטיבה A, ובה ארצות ומדינות שהיו תחת שלטון גרמני ישיר, ובין חטיבה B, ובה ארצות ומדינות שהיו בעלות ברית של גרמניה או גרורותיה, וכן כאלה שעדיין לא נכבשו (כגון אנגליה, פורטוגל, שוודיה ושווייץ). בחטיבה הראשונה מוזכרת צרפת על שני חלקיה: "השטח הכבוש" שבידי גרמניה ובו 165,000 יהודים ו"השטח הלא-כבוש", כלומר צרפת של וישי, עם 700,000 יהודים.³⁹

המספר 700,000 הוא נתון מוגזם בעליל לגבי מספר היהודים בצרפת הלא-כבושה. המספר עורר אפוא תהיות, וחוקרים אחדים הציעו להסביר זאת בכך שהוא כולל לא רק את החלק האירופאי, אלא גם את יהודי צפון אפריקה הצרפתית. ההיסטוריון הגרמני פטר לונגריך כותב בנחרצות כי "במספר 700,000 יהודים בצרפת הלא-כבושה נכללו היהודים במושבות שבצפון אפריקה".⁴⁰ ואולם אין לאחר משפט זה שום הפניה והסבר חישובי; יתרה מזו, בהמשך הספר המכיל 772 עמודים, נידונים יהודי צפון אפריקה רק בשתי פסקאות, שבהן נמסרים נתונים עובדתיים אחדים אך אין כל אזכור של ונוזה או של שאלת הכללת אותם יהודים בתכנית הפתרון הסופי.⁴¹ משמע, על-פי תפיסתו בפועל של לונגריך, יהודי ארצות אלה לא נכללו בתכנון. כיוצא בכך, אף כי בפחות נחרצות, כותב שאול פרידלנדר: "אשר לצרפת, ברשימתו מנה היידריך 700,000 יהודים מאזור וישי – ומשמעות הדבר הייתה כנראה הכללתם של יהודי צפון אפריקה הצרפתית" (ההדגשה שלי – ד"מ).⁴² ואולם בכל ספרו של פרידלנדר, תוניסיה ולאג'יריה אינן נידונות כלל, ויהודים במרוקו נזכרים רק במקום אחד, ודווקא בציטוט מדברי היידריך מאוקטובר 1941. שם נאמר כי היהודים האלה (יהודים ספרדים בצרפת, שספרד הציעה להעבירם למרוקו) יהיו רחוקים מדי מתחולתם של הצעדים לפתרון בסיסי לשאלה היהודית שיושם לאחר המלחמה; דברים אלה מצביעים על כך שהפתרון הסופי (שיבוצע לאחר המלחמה!) הוגדר כאירופי בלבד.⁴³ אם כן, אלה – ואחרים – הנוטים לראות את המספר ככולל גם את יהודי צפון אפריקה הצרפתית (מיכאל אביטבול אינו מנמנה עמם) אינם מגבים זאת בהוכחות מהתקופה שלפני הכנת החומרים לישיבה בונוזה.⁴⁴

Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden, p. 204 39
Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der national- 40*
sozialistischen Judenverfolgung (Munich-Zürich: Piper, 1998), p. 469
זה בניסוח נחרץ יותר בספר אחר פרי עטו
idem, *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution* (London: Tempus, 2002), p. 96: "Included in the 700,000 Jews for
unoccupied France are those of the North African colonies"
במילה בספרו משנת 2010. idem, *Holocaust*, p. 307.
Politik der Vernichtung, p. 545 41
פרידלנדר, *שנות ההשמדה, 1945-1939*, עמ' 334. 42
שם, עמ' 285. 43
עדית שקר, המלמדת את נושא השואה במכללה הקהילתית פימה שבטוסון, אריזונה (Pima) 44

לעומתם עומדת קבוצת חוקרים חשובה אחרת, הטוענת כי יהודי צפון אפריקה לא נכללו בתכנון הפתרון הסופי. ראול הילברג, מחשובי חוקרי השואה, קבע עוד במהדורה הראשונה של ספרו **חורבן יהודי אירופה**, דווקא ברוננו בנוכחות הגרמנית בתוניסיה ב-1942–1943, כי "תוניסיה הייתה באפריקה, והפתרון הסופי, מעצם הגדרתו, חל רק על אירופה".⁴⁵ בדיונו על ועידת ונזה לא הקדיש הילברג מקום לעניין זה.⁴⁶ כיוצא בכך, לני יחיל לא אזכרה את יהודי צפון אפריקה בדיונה על ועידת ונזה, אך לגבי "המספרים של היהודים שחיו באירופה" בטבלה הנזכרת קבעה שהם "בעייתיים".⁴⁷ יתרה מזו, במכלול ספרה של יחיל, יהודי צפון אפריקה אינם כלולים אלא באזכורים צדדיים ולא מהותיים.⁴⁸ אף חוקרים מובהקים של השואה בצרפת עצמה לא קיבלו את הכללת יהודי צפון אפריקה במספר של יהודי וישי. מיכאל מארוס ורוברט פקסטון, הדנים בפרוטוקול המפגש בוונזה בספרם פורץ הדרך על משטר וישי והיהודים, מסתפקים בהערה שבפרוטוקול מובא "מספר גבוה עד גיחוך – 700,000 – באזור הבלתי כבוש".⁴⁹ אשר כהן, בספרו המקיף על השואה בצרפת, ודניאל קארפי, במחקרו על השלטונות האיטלקיים ויהודי צרפת ותוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה, הקדישו לסוגיית מספר יהודי צרפת דיון נרחב. לפי דבריהם, המספר הגבוה בפרוטוקול נבע **כנראה** – והמילה "כנראה" מודגשת אצל קארפי – מההערכות המוגזמות מאוד של מספר היהודים בצרפת של וישי. ההערכות הללו רווחו בחודשים הראשונים של 1941 בקרב המומחים לענייני יהודים של הקומיסריאט לענייני יהודים (Commissariat

- Community College), מביאה כאסמכתה עיקרית לדבריה בעד הכללת יהודי צפון אפריקה במספר 700,000 רישום ביומן העבודה של הימלר מיום 10 בדצמבר 1942, האומר: "Judens in Frankreich 600–700,000 abschaffen" שפירושו "לשלח (או: להעלים) 600–700 אלף יהודים בצרפת", וסימון V לידו, כאישור של הימלר לדבר. לדעתו, אין בדבר זה שום הוכחה כמובן, משום שהרברים נאמרו כ-11 חודשים לאחר המפגש בוונזה, והם מושתתים על המסמך שהימלר קיבל מן הסתם מהיידריך או מעוזריו (תוך הורדה משוערת של מי שכבר גורשו מצרפת במהלך שנת 1942). ראו, Edith Shaked, "The Holocaust: Reexamining the Wannsee Conference, Himmler's Appointment Book, and Tunisian Jews," *The Nizkor Project*, <http://www.nizkor.org/hweb/people/s/shaked-edith/re-examining-wannsee.html>. עוד יש לתת את הדעת לכך שתשומת לבה של שקר ממוקדת בגורל יהודי תוניסיה, ואין שום התייחסות בדבריה לאלג'יריה ולמרוקו, ולהבדלים בין הארצות השונות. ליומן העבודה של הימלר ראו Peter Witte et al., eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Göttingen: Wallstein, 1999).
- 45 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle Books, 1961), p. 411
- 46 שם, עמ' 264–265. הילברג לא שינה ניסוח זה גם בהמשך, ראו הילברג, **חורבן יהודי אירופה**, עמ' 618.
- 47 Leni Yahil, *Die Shoah: Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden* (Munich: Luchterhand, 1998), p. 436
- 48 ראו על-פי המפתח בספר הנוכח בהערה הקודמת.
- 49 מיכאל ר' מארוס ורוברט פקסטון, **משטר וישי בצרפת והיהודים**, עם עובד, תל אביב תשמ"ט, עמ' 168.

גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה

Theodor (Générale aux Questions Juives). על-פי הערכות אלה קבע תאודור דנקר (Dannecker), עוזרו של אייכמן בצרפת, בדוח מיום 1 ביולי 1941, כי "האומדן נע בין 400,000 ל-800,000 יהודים".⁵⁰ דיון מפורט ביותר בסוגיית הסטטיסטיקה של דנקר מצוי בספרו של אלריך מאייר על הפתרון הסופי בצרפת. גם לדעתו המספר 700,000 מתייחס רק ליהודים בדרום צרפת ואינו כולל את יהודי צפון אפריקה. הוא סבור כי המספר נסמך על כעין ממוצע (Mittelwert) של חישוביו של דנקר. מאייר מוסיף כי המסמך הגיע לידיו של פרנץ רדמכר (Franz Rademacher), האחראי לענייני יהודים (Referat D III) במשרד החוץ הגרמני ומקבילו של אייכמן, אולם "אי-אפשר למצוא מסלול מסירה נוסף או העברה ישירה של הסטטיסטיקה מדנקר לאייכמן".⁵¹

כיצד הוכנו האומדנים המספריים למפגש בוונזה?

במחקר על המדיניות האנטי-יהודית בכלל מאז תחילתו מוקדש מקום מרכזי לפרוטוקול, ומאז אמצע שנות התשעים של המאה העשרים ניכרת התעניינות רבה במקומו של המפגש בוונזה בהתגבשות הפתרון הסופי. מפתיע אפוא שלמרות כל זאת החוקרים לא התייחסו כמעט לעצם גיבוש הנתונים על הארצות השונות בידי אייכמן ועוזריו – וזהו הדבר שצריך לקבוע את הסברינו, ולא השערה של חוקרים בדיעבד. יוצא מכלל זה הוא מאמרו החשוב של כריסטוף קרויצמילר על מספר יהודי הולנד.⁵² אם מבקשים לבדוק את תקפותם של המספרים בטבלה, הרי ממבט ראשון בולט, למשל, שנכללות בה מחד גיסא ארצות שלגביהן ננקבו מספרים מדויקים למדי, כגון גרמניה, אוסטריה, הולנד (שבמספר יהודיה נכללו גם יהודים "בני תערובת") ואסטוניה (זו צוינה כ"מטוהרת מיהודים") ומאידך גיסא, יש בה ארצות אחרות שלגביהן מצוינים מספרים מוגזמים מאוד, במיוחד השטחים שעדיין לא נכבשו בברית-המועצות: 5 מיליון יהודים (באזורי ברית-המועצות שכבר נכבשו וכבר נרצחו בהם עשרות אלפים רבות של יהודים, דבר שהאינוצגרוּפּן דיווחו עליו

50 Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy* (Paris: Cerf, 1993), pp. 132–133; דניאל קארפי, *בין שבת לחסד: השלטונות האיטלקיים ויהודי צרפת ותוניסיה בימי מלחמת העולם השנייה*, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 1993, עמ' 23, הערה 31.

51 "Ohne daß sich der weitere Übermittlungsweg oder eine direkte Weitergabe der Statistik von Dannecker an Eichmann nachweisen ließe"; Ahlrich Meyer, *Täter im Verhör: Die 'Endlösung der Judenfrage' in Frankreich 1940–1944* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005), pp. 86–88

52 Christoph Kreuzmüller, "Die Erfassung der Juden im Reichskommissariat der besetzten niederländischen Gebiete," in Johannes Hürter and Jürgen Zarusky, eds., *Besatzung, Kollaboration und Holocaust: Neue Studien zu Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* (Munich: Oldenbourg, 2008), pp. 21–44

והיה ידוע לאייכמן, צוינו 857,500 יהודים; ובאשר לאסטוניה, כאמור, כבר צוין שלא נותרו בה עוד יהודים).⁵³ מכך אפשר ללמוד שיש לבדוק היטב כל נתון לגופו. יתרה מזו, בטבלה שהוצגה בישיבה מצויה טעות בולטת, שהייתה בוודאי מנקרת עיניים כבר למשתתפי הישיבה (וכבר הצביע על כך קרויצמילר): ברשימת המדינות הלא-כבושות נזכרת סרביה, אשר בפועל נכבשה תשעה חודשים קודם לכן.⁵⁴ כיצד גובשו המספרים לקראת הישיבה? "הלשכה המרכזית להגירת יהודים" (Zentralstelle für jüdische Auswanderung) בברלין, שהייתה חלק ממערך שלוחות משרדו של אדולף אייכמן (מחלקה IVB4), ביקשה ב-6 באוגוסט 1941 מראשי ארגון הגג של היהודים בגרמניה, שכונה "האיחוד הארצי" (Reichsvereinigung der Juden in Deutschland), לרכז במהירות נתונים מדויקים על גודלן של הקהילות היהודיות.⁵⁵ זה קרה כשלושה שבועות לאחר פגישתו של היטלר עם כמה מבכירי המשטר ביום 16 ביולי (הרמן גרינג, אלפרד רוזנברג [Rosenberg], הנס למרס [Lammers], מרטין בורמן [Bormann] ווילהלם קייטל [Keitel]), שבין חשוכי החוקרים היום יש הרואים בה את ראשית תהליך גיבושו של הפתרון הסופי,⁵⁶ וימים ספורים לאחר שנכתב מכתבו של גרינג להיידריך מיום 31 ביולי. (כזכור, מכתב זה נוסח ככל הנראה בידי היידריך ואייכמן והוגש לחתימתו של גרינג רק מסיבות רשמיות; היידריך הוסמך בו לברר את האפשרויות ל"פתרון כולל של שאלת היהודים בתחומי ההשפעה הגרמנית באירופה").⁵⁷

ההוראה של "הלשכה המרכזית להגירת יהודים" ל"איחוד הארצי של היהודים בגרמניה" ב-6 באוגוסט יצאה לכאורה כחלק מבירור טכני של "המושג יהודי" (Judenbegriff), כדי ליצור אחידות במסגרת הטיפול הכולל ביהודים שנבדק עתה, וכך

53 במפקד הסובייטי של שנת 1937 נמנו 2,715,108 יהודים בכל רחבי ברית-המועצות. ראו Mordechai Altshuler, *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust* (Jerusalem: Hebrew University and Yad Vashem, 1998), p. 2. ספרו של פטר-היינץ זראפים על היהודים במזרח אירופה אשר יצא ב-1938 והיה לספר יסוד של המומחים לענייני יהודים בס"ס ציין כי ב-1926 היו בסך הכל 2,476,700 יהודים בחלק האירופי של רוסיה. ראו Peter-Heinz Seraphim, *Das Judentum im osteuropäischen Raum* (Essen: Essener, 1938), p. 290.

54 Kreutzmüller, "Die Erfassung der Juden," p. 41.

55 מכתב מאת האיחוד הארצי של יהודי גרמניה (Reichsvereinigung der Juden in Deutschland) אל הלשכה המרכזית להגירת יהודים (Zentralstelle für jüdische Auswanderung), 7 באוגוסט 1941; Bundesarchiv Berlin, R 8150, 25, p. 1. תודתי לדר' וולף קייזר (Wolf Kaiser) מאתר הזיכרון וההינריך Haus Der Wannsee-Konferenz, על שהעביר לי מסמך זה. הנספח למכתב מופיע בעמודים 20-2.

56 בראונינג, *הדרך אל הפתרון הסופי*, עמ' 281-312, 353-423; Gerhard Weinberg, *Germany's War for World Conquest and the Extermination of Jews* (Washington, D.C.: USHMM, Center for Advanced Holocaust Studies, 1995), p. 10.

57 מכתב ידוע זה פורסם כבר פעמים רבות, מאז שהובא כמסמך PS-710 במשפט נירנברג *International Military Tribunal*, vol. 26, pp. 266-267.

מפרשים אותה חוקרים מסוימים.⁵⁸ פרשנות זו בוודאי אינה שגויה, אך היא אינה שלמה. יש לשים לב לכך שניסוח "הגדרון" במכתב התשובה של "האיחוד", שנשלח כבר ביום המחרת, 7 באוגוסט, היה אמנם "הגדרת המונח 'יהודים' בארצות שבהן יש חוקי יהודים" (Betrifft: Begriffsbestimmung des 'Juden' in Ländern mit Judengesetzen), אך הנספח עצמו – שהוא העיקר – הוכתר בכותרת: "מספר היהודים, באופן מוחלט ובאופן יחסי לאוכלוסייה הכוללת בארצות יחידות לפי חלקי עולם [יבשות], [בסדר] אל"ף-בי"ת, עם נספח על הגדרת המושג 'יהודים' בארצות שיש בהן חוקי יהודים לפי התקנות שפורסמו". כלומר: הסטטיסטיקה הייתה לעיקר, והנתונים שנמסרו התייחסו לעולם כולו, לא רק לאירופה! דומה, שאי-אפשר להסביר זאת אלא על-פי הוראה בעל פה (טלפונית?) שנתלוותה להוראה הכתובה – נוהג מקובל מאוד במשטר הנאצי. הדבר מלמד על יזמה ועל רצון לפעולה מהירה ככל האפשר – וכן על מבט רחוק יותר, מעבר ליעד הקרוב (שטחי אירופה). שיש ימים לאחר התשובה הראשונה נשלח מכתב נוסף מהאיחוד ללשכה המרכזית, עם נספח גדול ובו השלמות לסטטיסטיקות ולמקורות כאחד. שתי הרשימות הסטטיסטיות (מ-7 ומ-13 באוגוסט) מפורטות מאוד, חלקן בכתב יד, וכוללות את כל הארצות והיבשות, ובכלל זה פירוט רב לגבי ארצות-הברית (על-פי ערים) ולגבי ארץ-ישראל (על-פי אזורים, ובהם למשל הנגב).⁵⁹

הנתונים שנאספו לגבי צפון אפריקה והגדרת הבעיה

המספרים המובאים לגבי יהודי ארצות צפון אפריקה ברשימה הראשונה הם אלה: מצרים – 70,000, אתיופיה – 80,000, אלג'יריה – 115,000, מרוקו – 181,000, תוניסיה – 66,000. לוב אינה נזכרת משום מה, אף כי יש מספר לגבי "שאר אפריקה" – 1,000 (ואילו דרום אפריקה מצוינת בנפרד עם 95,000 יהודים).⁶⁰ הרשימה השנייה חוזרת על המספרים האלה, אך מפרטת לגבי ה"שונות": "נכסים [טריטוריאליים] בריטיים שונים 3 [אלפים], נכסים [טריטוריאליים] איטלקיים שונים 43 [אלף]; נראה שהכוונה כאן ללוב, טנג'יר 12 [אלף]."⁶¹ לגבי הארצות נשואות דיוננו אין אפוא הברל בין שתי הרשימות. אם נצרף את המספר שצוין לגבי צרפת

Cornelia Essner, *Die 'Nürnberger Gesetze' oder die Verwaltung des Rassenwahns 1933–1945* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2000), pp. 335–341; Michael Wildt, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg: Hamburger Edition, 2002), pp. 607–617; Gideon Botsch, "Der Weg zum Massenmord an den Juden Europas," *Die Wannsee-Konferenz und der Völkermord an den europäischen Juden*, *Katalog*, pp. 72–86

59 מכתב מאת האיחוד הארצי של יהודי גרמניה אל הלשכה מרכזית להגירת יהודים, 13 באוגוסט 1941, Bundesarchiv Berlin, R 8150, 25, pp. 21–65.

60 המכתב מיום 7 באוגוסט, 8, Bundesarchiv Berlin, R 8150, 25, p.

61 המכתב מיום 13 באוגוסט, 25, Bundesarchiv Berlin, R 8150, 25, p.

על חלקיה הכבוש והלא-כבוש כאחד – 280,000 – למספר יהודי אלג'יריה, מרוקו ותוניסיה, נגיע ל-643,000, מה שאינו תואם כלל את המספרים בפרוטוקול ונזה (165,000+700,000). ברשימות אין הבחנה בין שני חלקיה של צרפת, והעובדה הזאת היא בעלת משמעות, כפי שנראה להלן.

אייכמן המשיך באיסוף נתונים ובערכונם. על-פי עדותו בירושלים, הושלמו ההכנות בסוף נובמבר-תחילת דצמבר 1941,⁶² שכן הישיבה הייתה אמורה להתקיים ב-9 בדצמבר, אך היא נדחתה עקב המתקפה היפנית בפרל הרבור. לאייכמן ניתן אפוא זמן נוסף לעדכון. ואמנם, למחרת אותו התאריך יצאה הוראה (Anforderung) ל"איחוד הארצי של היהודים בגרמניה" להעביר נתונים נוספים. ב-11 בדצמבר 1941 התקבל בין השאר תיקון למספרים על צרפת, שהסתמך על התבטאות של קסווייה ואלה (Xavier Vallat), הקומיסר הכללי לשאלות היהודים (Commissaire Général aux Questions Juives) בצרפת, בעקבות הקמת האיגוד הכללי של יהודי צרפת, האו"יף (Union Général des Israélites de France ;UGIF). התבטאות זו פורסמה, כך צוין, בעיתון הגרמני *Frankfurter Zeitung* ב-4 בדצמבר, והובאה עתה לידיעתו של אייכמן. בעיתון נכתב בין היתר כך:

במולדת הצרפתית [= צרפת היבשתית] יש 335,000 יהודים

נכללים בהם לפי חלקים שווים כמעט

בשטח הכבוש 165,000

בשטח הלא-כבוש 170,000.

בשטחים [המינוח המילולי במקור הגרמני הוא "נכסים" Besitzungen]

הצפון אפריקניים של צרפת חיים בערך 360,000 יהודים,

במרוקו 160,000

באלג'יריה 150,000

בתוניסיה 63.50,000

הן המספרים והן אופן הניסוח חשובים לענייננו. צירוף מספרי היהודים בשטח הלא-כבוש עם אלה שבשטחים הצפון אפריקניים של צרפת עולה לכדי 530,000 – מספר שהוא רחוק מרחק משמעותי ביותר מהמספר שנמסר שישה שבועות לאחר מכן בוונזה (אבל קרוב למספר שניתן ברשימות של אוגוסט, אם נחסיר מהן את מספר יהודי צרפת הכבושה). לעומת זאת, הניסוח המילולי של הטקסט הכולל חלוקה בין

62 דברי אייכמן לשופט יצחק רווה, ישיבה 106, 21 ביולי 1961; הנוסח בגרמנית נרפס אצל Kurt Pätzold and Erika Schwartz, *Tagesordnung: Judenmord: Die Wannsee-Konferenz am 20.*

Januar 1942 (Berlin: Metropol, 1992), p. 196

Bundesarchiv Berlin, R 8150, Bd. 28, p. 11 63

גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה

שני חלקי צרפת ברישא של הדברים זהה לחלוטין לזה הקיים בפרוטוקול, וכך הדבר גם לגבי מספרם של יהודי צרפת הלא-כבושה; הטקסטים באותו קטע נבדלים רק במספר השונה של יהודי צרפת הלא-כבושה – 170,000 במסמך זה, לעומת 700,000 בפרוטוקול ונזה. כאמור, על-פי הנתונים שהיו בידי אייכמן, מספר אחרון זה אינו מייצג צירוף של יהודי צפון אפריקה הצרפתית. מה קרה אפוא?

פתרון הבעיה

בבואנו לפתור את בעיית המספר הבלתי סביר, עלינו להביא בחשבון בראש ובראשונה את ניסוחיו והגיונו של המסמך כולו. לכל אורכו של פרוטוקול ונזה מודגש כי מדובר ב"פתרון שאלת היהודים באירופה" (Endlösung der europäischen Judenfrage) בלבד: הדבר נאמר בדברי הפתיחה של היידריך, ומצוין באופן מילולי מפורש ארבע פעמים. גם בהערות המילוליות בדבר מימוש המדיניות של הפתרון הסופי נזכרות רק ארצות באירופה, וכשמדובר בברית-המועצות נאמר: "השפעת היהודים בברית-המועצות בכל התחומים ידועה. בחלק האירופי חיים כ-5 מיליונים, במרחב האסיאתי כמעט רבע מיליון יהודים". אף בטבלת המספרים מודגשת האירופיות בכל פעם שיכול לעלות ספק, למשל: "טורקיה (החלק האירופי)". עם זאת, לגבי כל מדינה ששלטה בשטחים שמחוץ לשטחה המקורי, מפורט השטח ההוא: כך נאמר מפורשות שיהודי סרדיניה כלולים במספר יהודי איטליה, ולגבי אלבניה יש פירוט מיוחד תחת איטליה; ואשר ליהודי רומניה, נאמר כי המספר כולל גם את יהודי בסרביה. כלומר, אין שום מדינה שנכללים בה שטחים שמחוץ לאירופה, ואילו שטחים שלכאורה אינם שייכים באופן טבעי למדינה מסוימת צוינו במפורש. אף אם יאמר האומר, שהמושבות הצרפתיות בצפון אפריקה נתפסו באותה עת כחלק אינטגרלי של צרפת, והן נכללו באופן אוטומטי במספר הנוגע לצרפת – יבואו הדוגמאות של הולנד בעלת המושבות "הודו המזרחית" (אינדונזיה), סורינם, קורסאוו וארובה, וכן אלה של אנגליה, פורטוגל וספרד שהיו להן מושבות מרובות בכל רחבי העולם (כולל בצפון אפריקה), ויפריכו טיעון זה, משום שמספרי היהודים בהן מתייחסים באופן מובהק ומפורש רק לשטחן האירופי. ואם יאמר האומר, כי ארצות צפון אפריקה שתחת שלטון וישי היו חלק אינטגרלי של צרפת על-פי התפיסה הצרפתית, הרי שטיעון זה אינו מדויק: לא כל המושבות הצרפתיות היו במעמד שווה: אלג'יריה נחשבה ל"מחוז" (département), ואילו תוניסיה ומרוקו היו "שטח חסות" (protectorat).

ואולם, הגבלת הנתונים לאירופה אינה צריכה להפגיע כלל וכלל. כל התייעוד המקדים למפגש בוונזה רווי בהדגשה שמדובר בפתרון כולל או בפתרון סופי של השאלה היהודית באירופה. התמורה הגדולה במחצית השנייה של 1941 הייתה דווקא העובדה שרעיון הרצח השיטתי בכל רחבי אירופה הלך והתגבש בעקבות הניסיון

בשטחי ברית-המועצות ועל בסיסו, וזאת – תוך הכנסת שיטתיות ארגונית וטכנולוגית לפעולה זו. באותה תקופה החל מימוש החזון שהעמיד היטלר בנאומו הידוע ברייכסטג ב־30 בינואר 1939, שבו אמר: "היום ארצה שוב להתנבא: אם יעלה בידי יהדות הממון הבינלאומית באירופה ומחוצה לה לדרדר את העמים, פעם נוספת, למלחמה עולמית – אזי לא תהיה התוצאה בולשביזציה של העולם ועמה ניצחון היהדות, אלא השמדת הגזע היהודי באירופה."⁶⁴

"השמדת הגזע היהודי באירופה" – זה החזון שהיה ידוע, ושהיה גם נכון לאותו זמן – בשנים 1941–1942. חשוב לציין שהיטלר שב וחזר על דבריו אלה מתוך נאוומו בינואר 1939 בהזדמנויות שונות במהלך השנים הבאות,⁶⁵ ובשבוע השני של ספטמבר 1941 הם היו "אמרת השבוע" של המפלגה הנאצית, שהתנוססה בכרזות בסניפי המפלגה.⁶⁶ וכך, ב־21 בינואר 1941, כתב תאודור דנקר, שליחו של אייכמן בצרפת, בתזכיר לכל מחלקותיו של המשרד הראשי לביטחון הרייך של הס"ס, כי "בהתאם לרצון הפירר, בסוף המלחמה יהיה צורך להביא לידי פתרון סופי של השאלה היהודית בשטחים האירופיים המצויים תחת שלטונה או פיקוחה של גרמניה".⁶⁷ בדומה לכך כתב פאול צאפ (Paul Zapp), כותב הנאומים של ראש הס"ס היינריך הימלר: "ההנהגה הפוליטית והדיפלומטית של אדולף היטלר הניחה את היסודות לפתרון האירופי של השאלה היהודית".⁶⁸ בסוף 1941, חמישה ימים לפני המועד המקורי לכינוס המפגש בוונזה, ניסח פרנץ רדמכר, ראש "מחלקת גרמניה" (Referat Deutschland), היא המחלקה לענייני יהודים המקבילה למחלקתו של אייכמן במשרד הראשי לביטחון הרייך (RSHA), טיוטה לנאום עבור מנכ"ל משרד החוץ ארנסט פון וייצקר (Ernst von Weizsäcker) שחתם עליה המשנה למנכ"ל מרטין לותר (Martin Luther). נכתב בה כי "יש לנצל את ההזדמנות של המלחמה הזאת כדי לפתור את השאלה היהודית באירופה באופן מוחלט".⁶⁹

64 יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד*, יד ושם, ירושלים תשל"ח, עמ' 110.

65 ראו לעניין זה אצל איאן קרשו, *היטלר, נמסיס: 1936–1945*, עם עובד, תל אביב 2005, פרקים 10 ו־12.

66 Peter Witte, "Zwei Entscheidungen in der 'Endlösung der Judenfrage': Deportationen nach Lodz und Vernichtung in Chelmno," in Miroslav Karny et al., eds., *Theresienstädter Studien und Dokumente 1995* (Prague: Theresienstädter Initiative/Academia, 1995), p. 46

67 "Gemäß dem Willen des Führers soll nach dem Kriege die Judenfrage innerhalb des von Deutschland beherrschten oder kontrollierten Teiles Europas einer endgültigen Lösung zugeführt werden" *מצוטט אצל בראונינג, הדרך אל הפתרון הסופי*, עמ' 114–115.

68 "Die politische und diplomatische Führung Adolf Hitlers hat die Grundlagen für die Wolfram Meyer zu Uptrup, *בתוך מצוטט* europäische Lösung der Judenfrage geschaffen" *Kampf gegen die "jüdische Weltverschwörung": Propaganda und Antisemitismus der Nationalsozialisten 1919 bis 1945* (Berlin: Metropol Verlag, 2002), p. 449, note 120

69 "Die Gelegenheit dieses Krieges muss benutzt werden, in Europa die Judenfrage

אם פרוטוקול ונזה דן בפתרון הסופי של שאלת היהודים באירופה בלבד, אין שום אפשרות לצקת לתוך המספר המוזר של יהודי צרפת הלא-כבושה תוכן הסותר את רוח התעודה. הייתכן אפוא שבהקלדת המסמך נפלה שגיאה? אפשרות זו נראית לעתים לחוקרים ולאחרים בלתי סבירה: התייחסו טעות במסמך מנהלי גרמני, ועוד בפרוטוקול של ועידה חשובה, אשר בעיני רבים תלויה בו כל תכנית הפתרון הסופי? התשובה היא כמובן כן, ייתכנו טעויות במסמכים גרמניים, ויש רבות כאלה – כשם שיש טעויות בכל רישום, יהיה זה רישום אישי או אדמיניסטרטיבי. אבל במקרה הספציפי של המסמך המדובר כבר הצבענו על שגיאות, כלומר, הראינו שההכנה שלו לא הייתה מדוקדקת. יתרה מזו, הפגישה לא הייתה "ועידה", כפי שהראינו, ומשתתפיה לא החליטו על הפתרון הסופי. מטרת המפגש הייתה אחרת: להבטיח את סמכותו של היידריך ולדאוג לתיאום בין הרשויות השונות. המעניין הוא שלגבי המסמך הזה יש לנו עדות אישית של בעל הדבר עצמו – אמנם תשע-עשרה שנה לאחר כתיבתו – כי היו בו טעויות, ובמיוחד בנוגע לעניין הנדון במאמר זה. אייכמן נתבקש במשפטו להתייחס לפרוטוקול המדובר, והוצגו לו על כך שאלות רבות. כאשר שאל אותו התובע, גדעון האוזנר, על טבלת המספרים, ענה אייכמן כי "לגבי המספרים, רק עכשיו – לאחרונה – עליתי על זה, שבמספרים משהו לא כשורה. למשל לגבי צרפת – אבל אינני יודע, אולי ייתכן גם, שאז טעיתי כשרשמתי את המספרים".⁷⁰ ואכן, זוהי האפשרות הסבירה וההגיונית ביותר, מה גם שבמכתב התיקון של "האיחוד הארצי של היהודים בגרמניה" למספרים המתייחסים לצרפת מיום 11 בדצמבר 1941 אפשר להבחין במקף ונקודה זה על גבי זו אחרי המספר 170,000, מה שבמבט חטוף מוסיף עוד ספרה. מאחר שמדובר בהעתקה ידנית, אפשר בהחלט להעלות על הדעת שהייתה טעות במקור, ועל כן המעתיק השמיט את הספרה הראשונה – 1 – ונוסף אפס בסוף.

ובכל זאת – האם עתידים היו יהודי צפון אפריקה להיכלל בפתרון הסופי אילו הכיבוש הגרמני היה צולח?

האם משמעות הדבר שהפתרון הסופי לא היה מיושם על יהודי צפון אפריקה לו היה הדבר מתאפשר? ברור, כי היסטוריון אינו יכול להשיב בנחרצות על שאלות "אילו". ובכל זאת, אפשר להעלות סברה, על-פי נתונים מעטים שבידינו ועל-

endgültig zu bereinigen"; Luther to Weizsäcker, 4 December, 1941, Yad Vashem Archives Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes, and Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik* (Munich: Karl Blessing, 2010), p. 186

70 תשובת אייכמן להאוזנר בישיבה מיום 18 ביולי 1961. מובאת בגרמנית אצל Pätzold and Schwartz, *Tagesordnung: Judenmord*, p. 194.

פי אופן התפתחותה של תכנית הפתרון הסופי. החוקרים הגרמנים קלאוס-מיכאל מלמן ומרטין קיפרס חשפו לפני שנים אחדות את קיומה של היחידה המיוחדת "איינזצקומנדו מצרים" (Einsatzkommando Ägypten), בראשות ולטר ראוף (Walter Rauff), שהייתה מיועדת לפעול בעקבות גייסותיו של רומל במצרים, ולאחר מכן – בארץ-ישראל; משלא צלחה הפריצה של רומל למצרים ולארץ-ישראל והוא נאלץ לסגת, הוצב ראוף בתוניסיה.⁷¹ בדינו גם התבטאות של ד"ר גבהרט פון ולטר (Gebhardt von Walther), איש הקונסוליה הגרמנית בטריפולי (לוב). הוא כתב ב-12 במאי 1942, בדוח "על בעיית היהודים בלוב", כי "אין ספק שבכוא הזמן תוסדר הבעיה היהודית גם בטריפוליטינה".⁷² היום אנו יודעים כי תכניות-העל של הפתרון הסופי לא היו מוכנות ומסודרות, ושהוא התפתח מתוך דינמיקה פנימית מהרגע שבו היטלר נתן את האות לכך, תוך התרחבות הדרגתית של מעגלי הרצח. הסנוניות המעשיות האלה שהצבעו עליהן מרמזות אפוא על הסבירות הגבוהה שהמטרה הנאצית היה מיישם את המדיניות שהתפתחה באירופה גם מעבר לגבולותיה של זו, אילו היה מצליח להתבסס גם שם, שכן המאבק של היטלר היה בסופו של דבר ב"יהדות העולמית" (Das Weltjudentum), לא רק ביהדות אירופה;⁷³ יתרה מזו, ראינו שבעבור משרדו של אייכמן נאספו נתונים מספריים על יהודי העולם כולו. ואולם הדבר לא קרה. ישיבת העבודה בוונזה, מסביר איאן קרשו, חוקר הנאציזם

71 Klaus-Michael Mallmann and Martin Cüppers, "Beseitigung der jüdisch-nationalen Heimstätte in Palästina": Das Einsatzkommando bei der Panzerarmee Afrika 1942," in Jürgen Matthäus and Klaus-Michael Mallmann, eds., *Deutsche, Juden, Völkermord. Der Holocaust als Geschichte und Gegenwart* (Darmstadt: WBG, 2006), pp. 153–176; Klaus-Michael Mallmann and Martin Cüppers, *Halbmond und Hakenkreuz* (Darmstadt: WBG, 2006)

72 המכתב ולטר לשגרירות גרמניה ברומא, 12 במאי 1942, YVA, JM/2213. המכתב מובא בתרגום לעברית אצל אסתר ארן, "רדיפת יהודי לוב (כפי שהיא משתקפת בדיווחי הקונסוליה הגרמנית בטריפולי)", ילקוט מורשת לג (סיוון תשמ"ב), עמ' 156.

73 המשכו של הציטוט שהבאנו לעיל מדברי צאפ (ראו לעיל) מדבר על כך שלאחר פתרון שאלת היהודים באירופה, יוחל גם ב"פתרון שאלת היהודים העולמית" (Lösung der Weltjudenfrage). כיוצא בכך, בסמסטר הקיץ של 1943 ארגן תאודור שפר (Theodor Scheffer) כינוס מדעי בסמינר הפדגוגי הפוליטי של אוניברסיטת ינה (Jena), בנושא "שאלת היהודים" (Die Judenfrage). שפר אמר בו כי "בשבילנו לא נגמר העניין בכך שפתרנו את בעיית היהודים ברייך באופן נרחב. זוהי שאלה עולמית, אשר מלחמה זו [המתנהלת עתה] וגם ההחרפה הגוברת והולכת תדיר של המאבקים במהלכה כרוכים בה [=באופיה המיוחדת]" ("Es ist für uns nicht damit abgetan, daß wir die Judenfrage im Reich weitgehend gelöst haben. Sie ist eine Weltfrage, mit der unser Kampf immer heftiger werdenden Kämpfe zusammenhängen"). Uwe Höbfeld et al., eds., *Kämpferische Wissenschaft: Studien zur Universität Jena* אצל נאמנים אידאולוגיים נתנו ביטוי להרחבת הפתרון הסופי מעבר לגבולות אירופה עוד כשביצעו לא היה מעשי.

גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה

והביוגרף של היטלר, "הייתה שלב ביניים בגיבוש הפתרון הסופי. בינואר 1942 היו עדיין ההכנות בשלב ראשוני ביותר, אך עתה כבר התקבלה ההחלטה להרוג את יהודי אירופה".⁷⁴ שלב זה התייחס רק ליהודי אירופה, ויהודים באזורים שמחוצה לה, ובכלל זה בצפון אפריקה, עדיין לא נכללו בו.

כללו של דבר: אם המושג "השואה" מתפרש כמכלול רדיפות היהודים ורציחתם בימי קיומו של המשטר הנאצי, בביצוע הגרמנים ובעלי בריתם, אזי גורל יהודי צפון אפריקה צריך להיכלל בו. ואולם, יהודי צפון אפריקה לא נכללו בדיונים הספציפיים על יישום הפתרון הסופי של שאלת היהודים באירופה בישיבה שהתקיימה בוויילה בוונזה בינואר 1942.⁷⁵

74 קרשו, הכרעות גורליות, עמ' 483.

75 המסמכים מובאים במלואם בספר Norbert Kampe and Peter Klein, eds., *Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942: Dokumente, Forschungsstand, Kontroversen* (Cologne/Weimar/Vienna: Bhlau, 2013), pp. 20–24.